

Horyzonty Polityki
2022, Vol. 13, N° 44

ARKADIUSZ LEWANDOWSKI

<http://orcid.org/0000-0002-8161-2257>
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
a.lewandowski@ukw.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2299

Endogenne źródła kryzysu demokracji liberalnej jako przedmiot badań

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest określenie głównych założeń podejścia do problematyki współczesnej kondycji liberalnej demokracji, skupionego na endogennych i immanentnych źródłach kryzysu demokracji liberalnej.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy wyraża się w postaci pytań: a) jakie argumenty, podnoszone we współczesnej dyskusji naukowej, przemawiają za potrzebą zwrócenia uwagi na wewnętrzne i immanentne dla demokracji liberalnej procesy postrzegane jako źródło kryzysu?; b) jakie procesy i zjawiska, które mają miejsce wewnątrz demokracji liberalnej, należy traktować za istotne źródła jej kryzysu? Na potrzeby artykułu zastosowano metodę analizy krytyki źródłowej, syntezę literatury naukowej, jak również metodę analizy i konstrukcji logicznej.

PROCES WYWODU: W pierwszej kolejności zaprezentowane zostały założenia metodologiczne badań. Następnie dookreślona została kategoria kryzysu demokracji liberalnej. Kolejną część tekstu to analiza obszarów źródeł kryzysu współczesnej demokracji liberalnej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: W ramach artykułu określone zostały główne endogenne źródła kryzysu demokracji liberalnej, na jakie wskazują współcześni badacze zjawiska operujący w analizowanym paradygmacie. W ramach systematyzacji źródeł kryzysu demokracji istotne okazało się uwzględnienie zarówno procesów o charakterze ogólnym, dotyczącym zmian „warunków zakresowych” demokracji, jak i zjawisk immanentnych dla demokracji.

Sugerowane cytowanie: Lewandowski, A. (2022). Endogenne źródła kryzysu demokracji liberalnej jako przedmiot badań. *Horyzonty Polityki*, 13(44), 85–104. DOI: 10.35765/HP.2299.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Współczesne studia nad demokracją liberalną i jej kryzysem powinny wziąć pod uwagę perspektywę źródeł endogennych. Uwzględnienie problemów, które stanowią niejako naturalny element demokracji liberalnej jako źródeł kryzysu, pozwoli skuteczniej analizować to zjawisko, jak i prognozować przyszłość oraz rozwój tak demokracji, jak i polityki.

SŁOWA KLUCZOWE:

kryzys demokracji liberalnej, źródła kryzysu, elitaryzacja, deprywacja, zagrożenie tożsamości

Abstract

ENDOGENOUS SOURCES OF THE CRISIS OF LIBERAL
DEMOCRACY AS A SUBJECT OF RESEARCH

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to define the main assumptions of the approach to the problem of the contemporary condition of liberal democracy, focused on the endogenous and immanent sources of the crisis of liberal democracy.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problems is: a) what kinds of arguments support the conclusion that the need to pay attention to internal and immanent processes for liberal democracy, perceived as the source of the crisis? b) what processes and phenomena that take place within a liberal democracy should be treated as important sources of its crisis? For the purposes of the article, the method of source criticism analysis, the synthesis of scientific literature as well as the method of analysis and logical construction were used.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: First, the methodological assumptions of the research are presented. Then the category of the crisis of liberal democracy was defined. The next part of the text is an analysis of the areas of sources of contemporary crisis liberal democracy.

RESEARCH RESULTS: The article identifies the main endogenous sources of the crisis of liberal democracy as indicated by contemporary researchers of the phenomenon operating in the analyzed paradigm. As part of the systematization of the sources of the democratic crisis, it turned out to be important to take into account both general processes relating to changes in the "scope conditions" of democracy and phenomena inherent in democracy.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Contemporary studies on liberal democracy and its crisis should take into account the perspective of endogenous sources. Taking into account the problems

that constitute a natural element of democracy as the sources of the crisis will allow for more effective analysis of this phenomenon and for forecasting the future and development of both democracy and politics.

KEYWORDS:

crisis of liberal democracy, sources of crisis, elitization, deprivation, identity threat

WSTĘP

Problematyka współczesnej kondycji demokracji liberalnej w dyskursie naukowym doczekała się szeregu analiz i opracowań (od przyczynkarskich po monograficzne), które odzwierciedlają tak wielowymiarowość zjawiska, jak i różnorodność ujęć badawczych. Sytuacja ta determinuje wręcz potrzebę uporządkowania i usystematyzowania dotychczasowych ustaleń i teorii. Celem artykułu jest określenie teoretycznych ram i głównych założeń jednego z uwidaczniających się w znacznej części opublikowanych rozważań i analiz podejść do problematyki współczesnej kondycji liberalnej demokracji. Głównym wyznacznikiem analizowanej perspektywy jest skierowanie uwagi ku endogennym i immanentnym wobec demokracji liberalnej uwarunkowaniom źródeł kryzysu.

Problem badawczy, jaki podejmuje niniejszy artykuł, wyraża się w postaci pytań:

- a) jakie argumenty – podnoszone we współczesnej dyskusji naukowej – przemawiają za potrzebą zwrócenia uwagi na wewnętrzne i immanentne dla demokracji liberalnej procesy postrzegane jako źródło kryzysu?
- b) jakie procesy i zjawiska, które mają miejsce wewnątrz demokracji liberalnej, należy traktować za istotne źródła jej kryzysu?

Na potrzeby podjętych rozważań zastosowano metody analizy krytyki źródłowej, syntezę literatury naukowej, jak również metodę analizy i konstrukcji logicznej (Apanowicz, 2003, s. 26).

Zastrzec należy jednak, że celem tekstu nie jest zanegowanie jakiegokolwiek stanowiska badań nad kryzysem demokracji i wykazanie jego błędów. Tym, co motywuje autora, jest wyrażenie i uzasadnienie potrzeby, a przede wszystkim próba systematyzacji dyskusji nad

kryzysem demokracji liberalnej w ujęciu wykraczającym poza paradygmat, który można określić mianem demoliberalnym.

Będąca centralnym punktem tekstu tematyka podjęta zostaje również w perspektywie utylitarnej. Uzyskanie odpowiedzi na sformułowane pytania badawcze wydaje się istotne z perspektywy określenia pola zagrożeń i szans dla procesu legitymizacji samego systemu demokratycznego. Dotychczasowe badania ukazują elektoraty populistyczne jako nieantydemokratyczne. Tak jak populistyczna, skierowana ku demokracji większościowej orientacja znajduje się w napięciu z demokracją liberalną, tak nie sama demokracja jest w optyce populistycznych wyborców problemem, a jej kondycja i uwidaczniające się wady (Pelinka, 2010, s. 19; Eatwell, Goodwin, 2020, s. 11). Ustalenie i usystematyzowanie wiedzy z zakresu źródeł tego zjawiska stanowić będzie udział w dyskusji nad problemem legitymizacji współczesnych reżimów demokratycznych.

POZA DEMOLIBERALNYM PARADYGMATEM – ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Realizacja określonych we wstępie zadań wiąże się z potrzebą zrewidowania (przynajmniej częściowo) demoliberalnego paradygmatu i (choćby w sferze eksperymentu myślowego) przyjęcia założenia jakoby kryzys dla demokracji nie jest zjawiskiem zewnętrznym i przypadkowym, a wręcz przeciwnie, jest czymś „co jest immanentnie wpisane w sposób jej funkcjonowania” (Markowska, 2018, s. 59). Konsekwencją powyższego założenia będzie badawcza dyspozycja, mówiąca że badania współczesnej demokracji liberalnej wymagają innej niż demoliberalna perspektywy, czyli takiej, która skupia uwagę w sposób krytyczny na procesach, jakie rozgrywają się we wnętrzu samej demokracji liberalnej w sposób niejako „naturalny”.

Potrzeba przyjęcia takiej perspektywy badawczej została wyartykułowana w szeroko rozumianych studiach nad kondycją współczesnej demokracji. Argumentacja ta nie ma charakteru antyliberalnego czy też antydemokratycznego – jest po prostu zwróceniem uwagi na potrzebę innego spojrzenia na omawiany problem. Agnieszka Kaśńska-Metryka (2018, s. 122–123) zauważa że każda stereotypizacja (pozytywna bądź też negatywna) „może prowadzić do błędnych

założeń badawczych”. Aby uniknąć tego błędu, konieczne jest przyjęcie założenia o neutralności względem także optymistycznej wizji demokracji. W tym duchu Yuval Noah Harari (2018, s. 15) podkreśla, że wyjście spoza demoliberalnego światopoglądu pozwoli efektywnie badawczo podejść do problemu kryzysu demokracji, bowiem „nie krytykując modelu liberalnego nie zdołamy naprawić jego wad ani pójść dalej”. W podobnym, demoliberalnie użytecznym tonie postawę krytyczną ocenia Jan Zielonka (2018, s. 43–46), który odnosi problem wyjścia poza liberalny paradygmat do popperowskiego otwarcia się na krytykę, który ma przynosić korzyści i konieczne korekty. Autor *Kontrrewolucji* zadaje wręcz pytanie, na które znalezienie odpowiedzi staje się kluczowe dla przyszłości samego liberalizmu. Pyta bowiem, „czy wady liberalizmu są wynikiem przygodnych potknięć, czy wad integralnych liberalnej doktryny? [...] Być może elitaryzm, nierówności, źle funkcjonujące parlamenty i instytucje europejskie, a nawet hedonizm i chciwość są wytworami liberalizmu?”

Podobne wnioski natury metodologicznej, kładące nacisk na potrzebę wyjścia spoza liberalnego oglądu świata, proponuje chociażby Jan-Werner Müller (2020, s. 18–19), dla którego zawężanie liberalnego stanowiska rodzi konsekwencje w postaci niezrozumienia procesów współczesnego świata, a następnie zdziwienia powodowanego konsekwencjami politycznymi, jakie obserwujemy w demokratycznych systemach. Jak zauważa Müller (2020, s. 18–19) „Nie jest to jednak zdumienie teoretyczne; nie jest ono płodne poznawczo – może poza świadomością, że nie da się dłużej utrzymać dotychczasowych wyobrażeń dotyczących liberalizmu i historii, z której się zrodził”.

Yascha Mounk (2019, s. 168–169) wskazuje na cztery główne uchybienia poznawcze powodowane brakiem wyjścia poza demoliberalną „bańkę”. Pierwszy błąd dotyczyłby koncentracji uwagi na czynnikach o zasięgu tylko lokalnym, dotyczącym np. jednego państwa. Po drugie za wadliwe uznaje tłumaczenie, że źródłem sukcesu populizmu jest kryzys finansowy z 2008 roku. Kwestię tę podkreślają także inni badacze, zwracający uwagę, że aby być poprawnym i skutecznym poznawczo należy koncentrować się na długofalowych trendach i procesach, które są głęboko zakorzenionymi przemianami społecznymi (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 20–24, 35–38). Źródła kryzysu demokracji liberalnej utożsamiane powinny być zatem z procesami, które potęgowały się na przestrzeni lat, a w ramach kryzysu gospodarczego

z 2008 roku oraz w wyniku kryzysu migracyjnego z roku 2015 zostały jedynie radykalnie uwidocznione (Kasińska-Metryka, 2018, s. 124).

Mounk (2019, s. 169) za trzeci błąd uznaje dążenie do określania jednolitych przyczyn zjawiska i tym samym rozdzielanie źródeł kulturowych i ekonomicznych. Opinia ta odzwierciedla stanowiska również innych badaczy, traktujących oba typy przyczyn jako ze sobą powiązane i wzajemnie się potęgujące (Inglehart, Norris, 2016; Korolczuk, 2019, s. 142; Dudała, 2019, s. 195). Ostatnim wskazanym błędem było z kolei założenie mówiące o tym, że strukturalne czynniki sprzyjające sukcesowi populizmu powinny przejawiać się w sposób bezpośredni i oczywisty – populisci znaleźliby wówczas poparcie u osób ubogich, jeśli główną rolę odgrywałyby przyczyny ekonomiczne, a mieszkańcy obszarów, gdzie napływ imigrantów jest szczególnie wysoki wspieraliby populistów, gdyby najważniejsze były czynniki kulturowe. Mounk (2019, s. 169) jako prawidłową przedstawia natomiast zgoła odmienną perspektywę. Twierdzi on, że dla wyjaśnienia procesów związanych z kryzysem demokracji konieczne jest rozważanie subtelniejszych i bardziej złożonych oraz pośrednich sposobów przejawiania się w polityce, np. lęku ekonomicznego i uprzedzeń rasowych.

Kończąc tę część wywodu należy podkreślić, iż zaprezentowana krytyczna perspektywa badań nad kryzysem demokracji liberalnej nadal pozostaje stanowiskiem demokratycznym. Przyjęty krytycyzm w pełni oddaje natomiast charakterystyka dokonana przez Davida Runcimana (2019, s. 15), który stwierdził:

W XXI wieku stajemy przed pytaniem, jak długo możemy wytrzymać z instytucjami, którym przywykliśmy ufać tak bardzo, iż nie zauważamy, że przestają działać. Te instytucje to między innymi regularne wybory, które stanowią podwalinę demokratycznej polityki. To również demokratyczna legislacja, niezawisłe sądy i wolne media. Wszystkie mogą działać, tak jak założono, a zarazem nie spełniać swoich zadań. Wyduszka demokracji może usypiać naszą czujność fałszywym poczuciem bezpieczeństwa. Możemy nadal jej ufać i wyciągać do niej rękę w potrzebie, a jednocześnie gotować się w środku wobec jej niezdolności do reakcji na nasze wołanie. Demokracja może upaść, z pozoru nienaruszona.

Przedstawiona perspektywa metodologiczna niesie ze sobą określone ryzyka i wyzwania. Potrzeba wyjścia poza demoliberalny

paradygmat wpisuje się w opisany przez Stephana Fuchsa (1992; 1993) problem organizacyjnego modelu produkcji naukowej. Model ten – szczegółowo opisany w ramach socjologii nauki (Sojak, 2004, s. 61–70; Afeltowicz, Pietrowicz, 2008, s. 50–55) – skupia się na dwóch parametrach istotnych z perspektywy rozwoju nauki, tj. poziomie niepewności zadaniowej oraz poziomie wzajemnej zależności badaczy.

Poziom niepewności zadaniowej opisać można przy użyciu *continuum* pomiędzy sytuacją, w której działania naukowe prowadzone są po utartych już szlakach zmierzających do spodziewanego celu, a próbą mierzenia się z problemami w znacznej mierze nieznanymi, dodatkowo też przy wykorzystaniu będących dopiero w fazie opracowywania metod i narzędzi badawczych. Poziom wzajemnej zależności badaczy z kolei oznacza stopień zaangażowania, pomocy lub poparcia współbadaczy (Afeltowicz, Pietrowicz, 2008, s. 50–51).

Podjęty w artykule problem bliski byłby obecnemu w typologii Fuchsa (1993) przykładowi nauk hermeneutycznych o wysokim poziomie niepewności zadaniowej i niskiej wzajemnej zależności badaczy. Jak opisują go Łukasz Afeltowicz i Krzysztof Pietrowicz (2008, s. 53)

poznawczym produktem tych pól nie są ani ustalenia faktów, ani nowe paradygmaty, lecz perspektywy teoretyczne i dyskusje. Są to pola nieustannych kontrowersji, niemożliwych do rozstrzygnięcia z powodu niskiej wzajemnej zależności badaczy – nie istnieją tu skuteczne narzędzia kontroli społecznej, za pomocą których badacze mogliby wzajemnie się dyscyplinować i kanalizować swój wysiłek poznawczy. W efekcie hermeneutyczne dyscypliny badawcze są rozbite na zwalczające się szkoły i perspektywy. Podobnie rozbitą zostaje aparat pojęciowy i metodologiczny – w ramach hermeneutyk funkcjonują równoległe niewspółmierne podejścia.

Mając na uwadze krajobraz naukowej dyskusji nad problemem kryzysu demokracji liberalnej, zgodzić należy się z charakterystyką o wysokim poziomie niepewności zadaniowej, niemniej jednak sam poziom zależności badaczy wydaje się wykraczać poza stopień niski, albowiem prezentowane w tekście zagadnienie doczekało się już szeregu analiz, które wyrażają (przynajmniej na poziomie środowiskowego minimum) zbieżną perspektywę badawczą oraz ustalenia.

KRYZYS DEMOKRACJI LIBERALNEJ – RAMY TEORETYCZNE ZJAWISKA

W dyskursie naukowym funkcjonuje szereg pojęć, które odnoszą się do kondycji współczesnej demokracji. Określenia takie jak: kryzys (Przeworski, 2019), zmierzch (Applebaum, 2020), koniec (Runciman 2019) czy też śmierć demokracji (Levitsky, Ziblatt, 2018) dotyczą tego samego zjawiska, które niemniej jednak rozgrywa się na kilku poziomach, takich jak funkcjonalnym, instytucjonalnym oraz ideowym.

Na poziomie funkcjonowania instytucji problemy demokracji można interpretować jako autokratyzację rządów, ograniczenie poszczególnych praw obywatelskich czy też funkcjonowania demokratycznych instytucji (Olender, 2021, s. 91). Andrzej Antoszewski (2018, s. 52) jako symptomy kryzysu demokracji liberalnej przedstawia: spadek zaufania do wybieralnych instytucji, obniżenie poziomu frekwencji, wzrost chwiejności wyborczej, zanik identyfikacji partyjnej czy też problemy z formowaniem rządu. Agnieszka Kasińska-Metryka (2018, s. 124) ujmuje z kolei kryzys demokracji liberalnej jako kryzys funkcjonowania takich obszarów państwa, jak: kryzys zaufania, kryzys przywództwa, kryzys komunikacji na linii elity–obywatele.

W kontekście kryzysu demokracji zwraca się również uwagę na aspekt jej dążenia ku illiberalizmowi (Drinóczi, Bień-Kacała, 2021). Demokracja nieliberalna oznaczałaby zatem, chociażby jak w modelu Adama Przeworskiego (2022), zawieszenie przynajmniej jednego z podstawowych założeń demokracji, czyli: konkurencyjnych wyborów, liberalnego prawa do wolności słowa i zrzeszania się oraz praworządności. Oryginalne stanowisko w ramach tego wątku reprezentuje z kolei Mounk (2019, s. 42–43, 45–126), który problemy nieliberalnego „wypaczenia” demokracji utożsamia z możliwością zaistnienia dwóch przeciwstawnych sytuacji: a) demokracji bez praw, w ramach której większość obywateli opowiada się za podporządkowaniem niezależnych instytucji władzy wykonawczej i ograniczeniem praw mniejszości; b) praw bez demokracji, czyli sytuacji, która ujawni się, gdy system polityczny zostanie podporządkowany elitom do tego stopnia, że wybory rzadko będą prowadzić do przełożenia społecznych poglądów na politykę publiczną.

Również dychotomiczną typologią, i odnoszącą się także do kategorii prawa, jest proponowany przez Adama Sulikowskiego (2020,

s. 31–32) podział na stanowisko odwołujące się do „konieczności nomokracji, czyli rządów reguł prawnych oderwanych od politycznego kontekstu” oraz „stanowisko realistyczne, kwestionujące sens mówienia o nomokracji, która może być co najwyżej użyteczną maską realnej władzy tego, co polityczne”. Podział ten nawiązuje m.in. do obecnej w naukach prawniczych tradycji krytycznego namysłu nad liberalną demokracją, której przedstawicielem był Carl Schmitt, na nowo inspirujący w ostatnich dekadach filozofów i teoretyków prawa oraz polityki (Schmitt, 2012; Mouffe, 1999; Müller, 2003; Świącicki, 2016; Chojnowski, 2017; Engelking, 2019).

W jeszcze innej perspektywie kryzys demokracji liberalnej to atomizacja społeczeństwa, upadek system edukacji, dekadencja kulturowa, rosnąca ignorancja polityczna wyborców, finansjalizacja systemu demokratycznego czy też ekspansja społeczeństwa przez zaawansowane technologie i nowe media (Chedia, 2020, s. 79).

W znaczeniu ideowym o problemach demokracji liberalnej można mówić natomiast w kategoriach kryzysu paradygmatu liberalnego (Filipowicz, 2015, s. 20), który swoim zasięgiem obejmuje nie tylko poziom demoliberalnych reżimów, ale także dekonstrukcję liberalizmu w aspekcie międzynarodowym w wymiarze organizacji i gospodarki światowej (Niedźwiecki, 2021). Jak wyraził to Remigiusz Rosicki (2012), zmierzch demokracji odnosić należy do „kryzysu idei”, w ramach którego „demokracja liberalna, jako pewna formuła założeń układu społeczno-politycznego, wyczerpuje się”. Jeszcze inną perspektywę proponuje Barbara Markowska (2018, s. 56–57), która definiuje kryzys demokracji jako „kryzys pewnego języka” wyrażający się „nieadekwatnością pewnego sposobu opisywania świata”.

W zawężonej perspektywie problemy demokracji wiązane są z sukcesami wyborczymi partii populistycznych (Olender, 2021, s. 91). Podkreślić jednak należy, że zagadnienie to można analizować, przyjmując stanowisko badawcze ułożone w przestrzeni pomiędzy: a) uznaniem kluczowej roli aktywności populistów i ich wpływu oraz znaczenia dla kryzysu demokracji, co determinować będzie konkluzje o kryzysie jako efekcie działalności populistów, którzy przejmując władzę dokonują dekonstrukcji demoliberalnego systemu poprzez np. delegitymizację tradycyjnych instytucji politycznych, ograniczenie wolności mediów, wprowadzenie własnej

formy reprezentacji i identyfikacji politycznej (Riedel, 2010, s. 140–141; Levitsky, Ziblatt, 2018, s. 92–104; Dudała, 2019, s. 187); b) spojrzeniem na omawiany problem w szerszej perspektywie, gdzie zwycięstwa oraz dobre wyniki populistów są nie tyle źródłem kryzysu demokracji, co efektem procesów, które rozgrywają się na przestrzeni wielu dekad i mają swoje źródła w mechanizmach funkcjonowania demoliberalnego państwa. Co więcej, to drugie podejście oznaczałoby uznanie, że populizm „przestał ograniczać się do chwilowych przejawów w okresach kryzysu i przerodził się w zjawisko trwałe”, charakterystyczne dla współczesnej demokracji (Hermet, 2010, s. 40; Mudde, 2004, s. 563).

Reasumując, w artykule za kluczową cechę kryzysu liberalnej demokracji uznaje się problem zaufania do systemu politycznego, którego widoczną emanacją stają się polityczne sukcesy ruchów i ugrupowań określanych jako populistyczne. Konsekwencją tego założenia jest uznanie, że sukcesy populistów stanowią efekt procesów immanentnych dla demokracji liberalnej, co z kolei determinuje potrzebę skupienia się na wewnętrznych procesach, które ów efekt wywołują. Przyjęta perspektywa badawcza ma zatem charakter eksplanacyjny i ukierunkowana jest ku określeniu i wyjaśnieniu źródeł problemów, które determinują wspomniany kryzys.

ENDOGENNE ŹRÓDŁA KRYZYSU DEMOKRACJI

Podejmując się zadania systematyzacji ustaleń dotyczących endogennych źródeł kryzysu, jakie współcześnie stanowią o treści studiów nad kryzysem demokracji, należy w pierwszej kolejności dokonać podziału na dwa typy procesów. Pierwszą grupę stanowić będą zmiany „warunków zakresowych” liberalnej demokracji, które przez dekady drugiej połowy XX wieku gwarantowały stabilność demokratycznych systemów. Do grona tych „zewnątrznych” względem demokracji zmian Mounk (2019, s. 168) zalicza: a) rozwój Internetu i mediów społecznościowych; b) spadek tempa wzrostu gospodarczego; c) destrukcję społeczeństw monoetnicznych lub z dominacją jednej grupy etnicznej. Procesy te stały się katalizatorem zjawisk drugiego typu, czyli tych, które od dłuższego już czasu, bezpośrednio wpisują się w realia funkcjonowania współczesnej demokracji

liberalnej oraz są wobec niej immanentne, a których intensyfikacja determinuje sukcesy ruchów i partii negatywnie ustosunkowanych do demoliberalnej rzeczywistości. Do grona procesów drugiego typu, czyli endogennych, towarzyszących współczesnej demokracji liberalnej, można zaliczyć m.in. elitaryzację i technokratyzację demokracji (Bealey, 1996; Hayward, 2010; Lewandowski, 2021a), nierówności społeczne (Korolczuk, 2019) oraz związaną z nimi hegemonię neoliberalizmu (Borkowska-Nowak, 2021, s. 333–338; Srnicek, Williams, 2019, s. 89–111).

Zastosowanie w ramach rozważań, opisanej powyżej relacji pomiędzy zmianami „warunków zakresowych” a endogennymi źródłami kryzysu demokracji, stanowi propozycję modelu mającego za zadanie wyjaśnić, dlaczego procesy, które przez lata przebiegały niejako w tle, nagle stały się istotne dla kondycji demokracji. Jednocześnie determinuje również dalszą strukturę tekstu.

I

Pierwszym spośród wymienionych przez Mounka warunkiem zakresowym, którego obejmuje zmiana, jest przestrzeń komunikacyjna i dotyczący jej rozwój Internetu i mediów społecznościowych. Zmiany, jakie obserwujemy w ostatnich latach, osłabiły jednolity przekaz dotyczący faktów i wartości, a co za tym idzie spowodowały wzrost znaczenia fałszywych wiadomości i popularyzację skrajnych ideologii (Mounk, 2019, s. 175–180; Chedia, 2020, s. 74). Media społecznościowe stały się zarazem idealną przestrzenią dla baniek informacyjnych, które nie tylko potęgowały radykalizmy, ale także utrudniły (wydaje się, że skutecznie) możliwość prowadzenia debaty publicznej zawierającej potencjał przekonania drugiej strony siłą argumentacji (Szułdrzyński, 2020, s. 35–37). Co więcej, jak podkreśla Mounk (2019, s. 175, 184–185), nowe technologie zdestabilizowały z jednej strony monopol elit na kształt i przepływ informacji, z drugiej zaś upodmiotowiły outsiderów publicznej debaty, zrównując ich przekaz z oficjalnymi przekazami chociażby mainstreamowych mediów, partii politycznych czy też instytucji publicznych. Internet zatem „zdemokratyzował przestrzeń artykulacji, zintensyfikował oraz zmienił strukturę informacji”, niemniej jednak uczynił to z całym

pakiem naturalnych, negatywnych dla demokracji konsekwencji w postaci faktu, że „załamał się monopol intelektualistów jako ideologów oraz nadawców przekazu” (Kulas, 2018, s. 18).

Zmiana w obrębie komunikacyjnego „warunku zakresowego” miała swoje przełożenie na konkretne źródła kryzysu demokracji. „Dzięki” mediom społecznościowym, w obrębie liberalnych demokracji wytworzyła się przestrzeń, w ramach której pogłębiła się skłonność do polaryzacji dyskusji (bańki informacyjne) oraz szerzenia się teorii spiskowych (Wróblewski, 2020, s. 29). Ponadto nastąpiło przyspieszenie radykalizacji partii i polityków dotychczas zaliczanych do głównego nurtu, którzy zaczęli dostosowywać swój przekaz do oczekiwań wyborców (Runciman, 2019, s. 159, 168–169), tym samym zawłaszczając hasła populistyczne (Eatwell, Goodwin, 2020, s. 290–295; Hermet, 2010, s. 47–48). Część partii przeobraziła się z kolei w ruchy społeczne oferujące wyborcom „głos, który można wykorzystać przeciwko partyjnym przedstawicielom w parlamencie” (Runciman, 2019, s. 161). W konsekwencji zmiany te doprowadziły do wzmożenia nieufności wobec elit, a co za tym idzie krytyki demokratycznych systemów za ich elitaryzację. Co więcej, demokratyzacja i egalitaryzacja przestrzeni komunikacyjnej uczyniły z kontestacji liberalnej demokracji stanowisko, którego szanse na zaistnienie w debacie publicznej stały się równorzędne poglądom demoliberalnego mainstreamu.

II

Druga, z przedstawionych przez Mounka, zmiana dotycząca „warunków zakresowych” jest związana z pogorszeniem się sytuacji gospodarczej i tym samym obniżeniem poziomu życia obywateli, który w wielu przypadkach w XXI wieku nie tylko nie rósł już w takim tempie jak w poprzednich dekadach, ale nawet pogarszał się. Zmiana ta dotyka zarówno osób starszych, które dostrzegły, że „postęp gospodarczy się zatrzymał”, jak również i osób młodych, niemogących osiągnąć poprawy własnej sytuacji ekonomicznej w tym samym tempie co ich rodzice (Mounk, 2019, s. 190). Konsekwencja tej sytuacji dla demokracji jest jednoznaczna i objawia się w postaci zaniku optymizmu dotyczącego przyszłego poziomu życia (tak własnego,

jak i potomków), a w konsekwencji prowadzi do spadku poziomu zaufania do politycznych elit, które utożsamia się jako winnych tej sytuacji (Mounk, 2019, s. 192–193; Runciman, 2019, s. 89–90).

Przytoczona zmiana warunków w sposób szczególny uderza w demokrację liberalną ze względu na jej silny związek z neoliberalnym, zglobalizowanym modelem ekonomicznym, który dla demokracji oznacza jej elitaryzację i technokratyzację (Crouch, 2004; 2015). Anton Pelinka (2010, s. 26) – ponad dekadę temu – podkreślał, że populizm jest głosem tych, którzy „już stali się – lub obawiają się stania – ofiarą ekonomii podlegającej mniejszej kontroli i w coraz mniejszym stopniu możliwej do kontrolowania przez rządy”.

Kluczowy wymiar zarysowanej powyżej zmiany odnosi się do subiektywnych odczuć w postaci niespełnionych oczekiwań, poczucia niezrealizowania własnych aspiracji oraz obawy o brak możliwości poprawy sytuacji w przyszłości. Wagę tego problemu podkreślili chociażby Roger Eatwell i Matthew Goodwin (2020, rozdział 5), którzy za jeden z kluczowych objawów kryzysu demokracji liberalnej uznali właśnie subiektywną deprywację (Corning, 2000; Feather, 2015). Ten stan, swoistego wzrostu społecznych oczekiwań za Moisésem Naimem (2013, s. 64–72) określić można „rewolucją mentalności”. Jak interpretowali tę koncepcję polscy badacze, poprawa warunków życia i zwiększenie zarobków stanowi źródło kolejnych oczekiwań podnoszenia poziomu jakości usług, towarów, a także poprawy poziomu rządów i uprawiania polityki rozumianej jako zarządzanie państwem (Zybertowicz, Gurtowski, Tamborska, Trawiński, Waszewski, 2015, s. 415). Niespełnienie tegoż oczekiwania staje się z kolei źródłem politycznej kontestacji.

Subiektywny wymiar oceny sytuacji i obawy negatywnego wpływu na własne losy generowane przez globalizację, nierówności i ewentualnego wykluczenia ekonomicznego podkreślał także Michael Sandel (2020, s. 30–31), zauważając że populistyczne sukcesy

stanowiły gniewny wyraz buntu wobec kilku dekad nasilających się nierówności oraz globalizacji, na której korzystają tylko najbogatsi, a wobec której zwykli obywatele czują się bezsilni. To także ostra krytyka technokratycznego podejścia do polityki – podejścia głuchego na niezadowolenie ludzi, którzy mają poczucie, że gospodarka i kultura zostawiły ich w tyle.

W państwach Europy Środkowej podobny mechanizm można przypisać demoliberalnej transformacji, która w sposób naturalny oznaczała generującą nierówności liberalizację gospodarki, a co za tym idzie stawała się „obiektem zainteresowania” populistów (Lewandowski, 2021b, s. 93–97).

Zasadnicza reorientacja sytuacji ekonomicznej wzmacnia szereg zjawisk, które przez wiele dekad łagodzone były przez gospodarczą koniunkturę zakończoną kryzysem gospodarczym w 2008 roku. Nierówności i rozwarstwienie społeczne, subiektywna deprywacja i podział na wygranych i przegranych nie są zjawiskami nowymi. Współcześnie jednak w sposób jednoznaczny przekładają się na niski poziom zaufania do systemu politycznego i elit. Kryzys ekonomiczny z roku 2008 ukazał elity polityczne i ekonomiczne (często utożsamiane z technokratyzmem) jako niewiarygodne. Co więcej, podważyły również legitymację opartej na neoliberalnych zasadach struktury tak państwa, jak i gospodarki (Dobrowolski, 2017, s. 158). W sposób trafny zdiagnozowali to zjawisko Stephen Holmes i Iwan Krastew (2020, s. 50–51), którzy pisali:

Pewność, że ekonomia polityczna Zachodu stanowi wzorzec na przyszłość ludzkości, wynikała z przekonania, że zachodnie elity wiedzą, co robią. Nagle stało się oczywiste, że nie wiedzą. To dlatego kryzys 2008 roku miał tak katastrofalne skutki ideologiczne, a nie tylko gospodarcze, w regionie i na całym świecie.

III

Trzecia istotna zmiana w warunkach demokracji dotyczy problematyki tożsamości i zmian w obszarze homogenicznych struktur społeczeństw. Mounk wskazuje na dwie płaszczyzny tego problemu. Pierwszą jest rozszerzanie się zjawiska migracji w kolejnych dekadach i jej efektów poza duże aglomeracje, co sprawia, że „spotkanie” z osobami obcymi kulturowo staje się rzeczywistością coraz większej liczby osób. Drugą płaszczyzną stanowią z kolei zjawiska subiektywnych wyobrażeń dotyczących procesów migracyjnych i rzeczywistego bądź wyobrazonego odejścia od monoetnicznych społeczeństw. W tym kontekście główną rolę odgrywają obawy o zmiany, jakie miałyby się dokonać w przyszłości, dotyczące demografii, a także

zagrożenia tożsamości oraz przyszłość wspólnoty (Mounk, 2019, s. 211–214). Podobnie problem ten przedstawiają także inni badacze, którzy za jedno z źródeł wzmożonej niechęci do demoliberalnego *status quo*, która w ostatnich latach „wybuchła” z niespotykaną siłą i dostarcza „paliwa” dla narodowego populizmu, uznają obawę przed destrukcją tożsamości narodowej i wynikającego z niej stylu życia oraz ograniczenia znaczenia dotychczasowej etnicznej „większości” kosztem imigrantów (Eatwell, Goodwin, 2020, rozdział 4; Fukuyama, 2020, s. 166–167). W ten nurt wpisuje się również proponowana przez Przemysława Maja (2019, s. 283, 291–296) propozycja patrzenia na kryzys demokracji jako efekt poczucia zagrożenia w wymiarze także egzystencjalnym, które determinuje zmiany w obrębie cenionych społecznie wartości materialnych i postmaterialnych.

Doszukując się jednak konkretnego rodzaju procesów, jakie zostały wzmocnione przez zmiany migracyjne i poczucie zagrożenia tożsamości, należy wskazać na nieufność wobec elit i prowadzonej przez nie polityki oraz krytykę elitaryzacji demokracji. Istotny w tym wymiarze jest odczuwany przez społeczeństwa brak zrozumienia przez elity potrzeb i niepokojów (często subiektywnych) „ludu”. Jak opisali ten proces Eatwell i Goodwin (2020, s. 171) mainstream „nie zareagował skutecznie na ten niepokój” głównie dlatego, że w ramach wyznawanych przez siebie wartości akceptował tego typu przemiany etniczne.

Zestawiając ze sobą powyższe rozważania i jednocześnie uwzględniając wyartykułowaną we wcześniejszej części tekstu zasadę współzależności czynników z obszarów gospodarczego oraz kulturowego należy podkreślić, że oba odwołują się do subiektywnych obaw o przyszłość czy to samych jednostek, czy szerzej – społeczeństw i narodów. Spowolnienie gospodarcze uwidocznilo skalę nierówności ekonomicznych, a w połączeniu z deprawacją stało się źródłem niechęci do migracji, szczególnie obarczonych różnicami kulturowymi. W obu przypadkach mamy do czynienia z problemem poczucia wykluczenia obywateli z elitaryzującej się przestrzeni polityki. Za winnych tej sytuacji uznaje się polityczne elity, które tym samym tracą zaufanie wyborców, prowadząc jednocześnie do problemów z legitymizacją demokracji liberalnej.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione w artykule rozważania stanowią podstawę dla udzielenia odpowiedzi na określone we wstępie pytania. Będąc w centrum zainteresowania krytyczne podejście badawcze, skupiając się na endogennych dla współczesnej demokracji procesach, pozwala na uchwycenie zjawisk, które stanowią wkład dla wyjaśnienia kondycji współczesnej demokracji, jak również mogą wspomóc budowanie politycznych prognoz. Skuteczna diagnoza źródeł kryzysu demokracji stanowi także krok do zrozumienia uwarunkowań aktywności i sukcesów populistów.

Zastosowana przez wymienionych w tekście badaczy argumentacja za prezentowanym stanowiskiem skupia się na potrzebie wyjścia poza optymistyczną perspektywę demoliberalną, sytuującą źródła kryzysu niejako na zewnątrz. Ze względu na możliwe endogenne źródła problemów krytyczne spojrzenie na liberalną demokrację stanowi zarówno istotną poznawczo perspektywę badań, jak również krok w kierunku projektowania praktycznych działań na rzecz poprawy jej funkcjonowania.

Odpowiadając z kolei na pytanie o konkretne źródła kryzysu istotne jest, aby dokonać systematyzacji i podziału na zjawiska, które – jak proponują chociażby Eatwell i Goodwin (2020) – toczą się od wielu dekad i wynikają z demoliberalnej specyfiki (m.in. brak zaufania do elit i elitaryzacja oraz technokratyzacja demokracji, deprywacja i rosące nierówności ekonomiczne, migracje i zagrożenie tożsamości, w tym także odczuwane subiektywnie) oraz procesy szersze, stanowiące niejako ich aktywator, których podział zaproponował Mounk – rozwój mediów społecznościowych i nowych kanałów komunikacji, spowolnienie w obszarze gospodarek, migracje.

BIBLIOGRAFIA

- Afeltowicz, Ł., & Pietrowicz, K. (2008). Koniec socjologii, jaką znamy, czyli o maszynach społecznych i inżynierii socjologicznej. *Studia Socjologiczne*, 3(190), 43–73.
- Antoszewski, A. (2018). Demokracja neoliberalna jako projekt polityczny. W K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz & J. Wiśniewska-Grzelak (Red.),

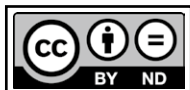
- Zmierzch demokracji liberalnej?* (s. 51–67). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Apanowicz, J. (2003). *Metodologia nauk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”.
- Applebaum, A. (2020). *Zmierzch Demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.
- Bealey, F. (1996). Democratic Elitism and the Autonomy of Elites. *International Political Science Review*, 17(3), 319–331. DOI: 10.1177/019251296017003009.
- Borkowska-Nowak, M. (2021). Słabość liberalnej demokracji dźwignią sukcesu partii antyestablishmentowych. Chantal Mouffe o wyzwaniach polityczności. *Roczniki Filozoficzne*, LXIX (2), 329–346.
- Chedia, I. (2020). Democracy in crisis. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2, 73–83. <https://doi.org/10.12775/CJPS.2020.015>
- Chojnowski, D. (2017). Carl Schmitt – myśliciel walki – czyli precz z fałszywym politycznym liberalnym konsensusem. *Societas Et Ius*, 6, 125–156. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SEI.2017.007>
- Corning, A.F. (2000). Assessing perceived social inequity: A relative deprivation framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78 (3), 463–477. DOI: 10.1037//0022-3514.78.3.463.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- Crouch, C. (2015). *Osobliwa nie-śmierć neoliberalizmu*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Drinóczi, T., & Bień-Kacała, A. (2021). *Illiberal constitutionalism in Poland and Hungary : the deterioration of democracy, misuse of human rights and abuse of the rule of law*. New York: Routledge.
- Dobrowolski, T. (2017). „Ucieczka od wolności” – Kryzys zaufania do demokracji liberalnej. Zjawisko przejściowe czy długotrwała tendencja? *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, XIV (4), 151–168.
- Dudała, R. (2019). *System polityczny współczesnych Włoch. Dynamika zmian*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Eatwell, R., & Goodwin, M. (2020). *Narodowy populizm. Zamach na liberalną demokrację*. Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga Post Factum.
- Engelking, W. (2019). Carla Schmitta krytyka liberalizmu w latach 1916–1938. Próba syntezy i interpretacji. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, LXXI (2), 137–164.
- Feather, N.T. (2015). Analyzing relative deprivation in relation to deservingness, entitlement and resentment. *Social Justice Research*, 28(1), 7–26. DOI: 10.1007/s11211-015-0235-9.
- Filipowicz, S. (2015). Kryzys demokracji. Krok w kierunku diagnozy. W J.G. Otto (Red.), *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne* (s. 19–36). Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.

- Fuchs, S. (1992). *The Professional Quest for Truth: A Social Theory of Science and Knowledge*. Albany: SUNY Press.
- Fuchs, S. (1993). Three Sociological Epistemologies. *Sociological Perspectives*, 36(1), 23–44.
- Fukuyama, F. (2020). *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*. Warszawa: Dom Wydawniczy Rebis.
- Harari, Y.N. (2018). *21 lekcji na XXI wiek*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Hayward, J. (2010). Populistyczne wyzwanie dla demokracji elit w Europie. W O. Wysocka (Red.), *Populizm* (s. 309–337). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hermet, G. (2010). Przemiana populizmu. W J.-M. De Waele & A. Paczeński (Red.), *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?* (s. 35–48). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Holmes, S., & Krastew, I. (2020). *Światło, które zgasło. Jak Zachód zawiódł swoich wyznawców*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. (wersja MOBI).
- Inglehart, R.F., & Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *Harvard Kennedy School Faculty Research Working Papers*, RWP16-026. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>
- Kasińska-Metryka, A. (2018). Demokracja liberalna w okowach „nowego populizmu”. W K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz & J. Wiśniewska-Grzelak (Red.), *Zmierzch demokracji liberalnej?* (s. 120–130). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Korolczuk, E. (2019). *Populizm, nierówności i uwiąd obywatelstwa socjalnego*. W J. Żakowski (Red.), *Almanach 2019–2020* (s. 140–151). Warszawa: Fundacja Collegium Civitas.
- Kulas, P. (2018). Antyelitarna narracja współczesnej polskiej prawicy. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 14(4), 14–39. DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8069.14.4.02>.
- Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018). *Tak umierają demokracje*. Łódź: Fundacja Liberte!
- Lewandowski, A. (2021a). Elitist Democracy as the Root of Populist Counter-Revolution: A Theoretical Approach. *Historia i Polityka*, 38(45), 145–155. DOI: http://dx.doi.org/10.12775/HiP.ISSN.1899-516.0_e-ISSN.2391-7652
- Lewandowski, A. (2021b). Polityczna imitacja jako źródło współczesnej kontrewolucji w postkomunistycznej Europie – próba ujęcia teorii politycznego. *Polityka i Społeczeństwo*, 2(19), 93–97. DOI:10.15584/polispol.2021.2.6.

- Maj, P. (2019). Axiological Sources of Democratic Transformations of Political Systems into Illiberal Democracies – On the Example of the Republic of Poland (2015–2019). *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 6(52), 281–296. DOI: 10.15804/ppk.2019.06.21
- Markowska, B. (2018). Epistemologiczne źródła kryzysu demokracji liberalnej, *Civitas. Studia z filozofii polityki*, 22, 50–70. DOI 10.35757/CIV.2018.22.03
- Mouffe, Ch. (1999). Carl Schmitt and the paradox of liberal democracy. W Ch. Mouffe (Red.), *The Challenge of Carl Schmitt* (s. 38–53). London–New York: Verso Books.
- Mounk, Y. (2019). *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government & Opposition*, 3, 541–563.
- Müller, J.-W. (2003). *A Dangerous Mind. Carl Schmitt in Post-War European Thought*, New Haven–London: Yale University Press.
- Müller, J.-W. (2020). *Strach i wolność. O inny liberalizm*. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna [format MOBI].
- Naim, M. (2013). *The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being In Charge Isn't What It Used to Be*. New York: Basic Books.
- Niedźwiedzki, A. (2021). *Ewolucja liberalnego paradygmatu prawa i gospodarki międzynarodowej*. W M. Jastrzębski, W. Trempała & M. Wałdoch (Red.), *Utopie i dystopie: wizje polityki w ustrojów politycznych* (s. 57–75). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.
- Olender, K. (2021). Globalne procesy erozji demokracji w perspektywie czynników politycznych, społecznych i medialnych. *Horyzonty Polityki*. 12(39), 89–104. DOI: 10.35765/HP.1993
- Pelinka, A. (2010). Populizm w Europie – w poszukiwaniu znaczenia mglistego pojęcia. W J.-M. De Waele & A. Pacześniak (Red.), *Populizm e Europie. Defekt i przejaw demokracji?* (s. 17–34). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Przeworski, A. (2019). *Crises of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (2022). Kryzys demokracji. *Wszystko Co Najważniejsze*, 39. <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/adam-przeworski-kryzys-demokracji/>
- Riedel, R. (2010). Populizm jako wyzwanie dla współczesnego rozumienia demokracji (w wariacie przedstawicielskim). W J.-M. De Waele & A. Pacześniak (Red.), *Populizm e Europie. Defekt i przejaw demokracji?* (s. 133–144). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Rosicki, R. (2012). Kryzys demokracji liberalnej – wybrane problemy rządzenia, legitymizacji i reprezentacji. W M. Kołodziejczak & R. Rosicki

- (Red.), *Od teorii do praktyki politycznej: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Zbigniewowi Blokowi z okazji 40-lecia pracy naukowej i 70-lecia urodzin* (s. 241–258). Poznań: Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Runciman, D. (2019). *Jak kończy się demokracja*. Warszawa: Fundacja Kultury Liberalnej.
- Sandel, M. (2020). *Tyrania merytokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (wersja MOBI).
- Schmitt, C. (2012). *Teologia polityczna i inne pisma*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Sojak, R. (2004). *Paradoks antropologiczny. Socjologia wiedzy jako perspektywa ogólnej teorii społeczeństwa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Srnicek, N., & Williams A. (2019). *Wymyślając przyszłość*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sulikowski, A. (2020). Demoliberalizm, populizm, autorytaryzm. Kryzys hegemonii i poszukiwanie (nowego) prawniczego logosu. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 42(3), s. 29–45. DOI: 10.19195/2300-7249.42.3.2
- Szułdrzyński, M. (2020). Media społecznościowe kontra liberalna demokracja jaką znamy. W M. Bernaczyk, T. Gąsior, J. Misiuna, & M. Serowaniec (Red.), *Znaczenie nowych technologii dla jakości systemu politycznego. Ujęcie politologiczne, prawne i socjologiczne* (s. 27–39). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Świąćicki, Ł. (2016). *Carl Schmitt i Leo Strauss. Krytyka pozytywizmu prawniczego w niemieckiej myśli politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky.
- Wróblewski, M. (2020). Superroznościele wątpliwości. Sceptycyzm i teorie spiskowe w dobie koronawirusa. *Dyskurs i Dialog*, 4, 23–53. DOI 10.5281/zenodo.4337517
- Zielonka, J. (2018). *Kontrrewolucja. Liberalna Europa w odwrocie*. Warszawa: Wydawnictwo PWN (wersja MOBI).
- Zybertowicz, A., Gurtowski, M., Tamborska, K., Trawiński, M., & Waszewski, J. (2015). *Samobójstwo oświecenia? Jak neuronauka i nowe technologie pustoszą ludzki świat*. Kraków: Wydawnictwo Kasper.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>